

ԱՐՍԵՆ ՇԱՀԻՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Սանկտ Պետերբուրգի պետական համալսարան

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԱՐԱՔՆԵՐԻ ՆՎԱՃԱՍ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅՔԻ ՉԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ դեմ մահմեդական արաբների տարած հաղթանակների արդյունքում Ը. դարասկզբին ձեւավորվեց Արմինիյա (արաբ.՝ أرمينية [Arminīya]) ոստիկանությունը (վիլայեթ)¹ Դվին մայրաքաղաքով, որի կազմում Աղվանքի (արաբ.՝ أَرَّان [Arrān]) ու Վիրքի (արաբ.՝ جُرْزَان [Ġurzān]) տարածքները ընդգրկվեցին ամբողջովին, իսկ Մեծ Հայքից՝ վաղմիջնադարյան «Աշխարհացոյց»-ից¹ մեզ հայտնի հետեւյալ աշխարհները՝ 1. Աղձնիքը՝ Արզան քաղաքով՝ բացառությամբ Քամ/Քեղ, որ է Անգեղ տուն, եւ Նփոետ կամ Նփրկերտ գավառների. 2. Այրարատն ամբողջովին. 3. Բարձր Հայքը՝ Կարնո քաղաքով՝ բացառությամբ Աղվին կամ Առյուծ, Դարանաղի, Եկեղյաց, Մ[ու]զուր կամ Մընձուր եւ Սպեր գավառների. 4. Վասպուրականը՝ բացառությամբ Բաք[ե]ան, որ է Մարանդ, Գավեթան կամ Գաբիթ[ե]ան եւ Պասպարունիք կամ Պատսպարունիք գավառների. 5. Կորճաքը՝ բացառությամբ Կորդուք գավառի. 6. Մոկքն ամբողջովին. 7. Տայքն ամբողջովին. 8. Տուրուբերանն ամբողջովին. 9. Ծովքը՝ Արշամաշատ քաղաքով՝ բացառությամբ [Հ]անձիթ/Անձիտ, Գավրեք, Դեգիք եւ Ծովք [Շահունոց] գավառների:

Բարձր Հայքի ու Ծովքի թվարկված արեւմտյան գավառները, բացի Սպերից, Փոքր Հայքի հարավային գավառների հետ մեկտեղ, իսլամական իշխանությունները կցեցին Մալաթիա (Մելիտենե) կենտրոնով Միջագետքի սահմանային գոտուն (արաբ.՝ الشَّوْ جَزْرِية [aṭ-Ṭugūr

¹ «Աշխարհացոյց», «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003 (Ա. Մովսեսի խորենացու լաւերուածովք նախնեաց, էջ 2151-2154. Բ. Աշխարհացոյց է. դարու, էջ 2171-2173. Գ. Յաղագս աշխարհագրութեանց ստույգ, էջ 2187-2189):

al-Ġazarīya)]², իսկ Աղձնիքի արեւմտյան՝ Անգեղ տուն եւ Նփրկերտ գավառները, ինչպես նաեւ Կորճայքի Կորդուքը՝ հարակից ալ-Ջազիրա (արաբ․՝ الجزيرة [al-Ġazīra]) նահանգին (վիլայեթ)³: Վերջինս բաղկացած էր Վերին Միջագետքի արամեերենախոս եւ քրիստոնյա ասորիներով բնակեցված գավառներից, այդ թվում նաեւ պատմական Հայոց Միջագետքից՝ Ամիդ ու Մծբին քաղաքներով⁴:

Հայկական այս գավառները, նախքան արաբական նվաճումները, Բյուզանդիայի սահմանների ներքո՝ 591 թ. Սասանյան Իրանի (227–651 թթ.) հետ հերթական հաշտության կնքումից ի վեր, կայսեր Մորիկի (582–602 թթ.) վարչական բարեփոխումների արդյունքում, կազմում էին «Armenia» անվանումը կրող հինգ տարբեր գավառներ՝ 1. Թեոդոսիոպոլիս (Կարին) կենտրոնով այսպես կոչված «Մեծ Հայքի Մեծ մաս» (լատ․՝ «Maxime Magna Armenie?»). 2. Մելիտենե կենտրոնով Առաջին Հայք (լատ․՝ Armenia I). 3. Մարտիրոպոլիս (Նփրկերտ) կենտրոնով «Հուստինիանոսյան Հայք»-ի (լատ․՝ «Armenia Iustiniana»), որի կազմում էր նաեւ Արգանը. 4. Ամիդ կենտրոնով Զորրորդ Հայք (լատ․՝ Armenia IV). 5. Արսամոսատա (Արշամաշատ) կենտրոնով այսպես կոչված «Մյուս Զորրորդ Հայք» (լատ․՝ «Armenia IV Altera»)⁵:

² Սա Ասորիքի սահմանային գոտու (արաբ․՝ التَّغُورُ الشَّامِيَّة [at-Ṭuġūr aš-Šāmīya]) հետ մեկտեղ խալիֆները կազմավորել էին Բյուզանդիայի սահմանի երկայնքով (մանրամասն տե՛ս E. HONIGMANN, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, “Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae”, Bruxelles, 1935, էջ 39–43. Ա. ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴՅԱՆ, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր), «Հոդվածների ժողովածու», Երեւան, 2003, էջ 471–486):

³ Արիմինիայի ու նրա սահմաններից դուրս մնացած Մեծ ու Փոքր Հայքերի աշխարհագրությունը մանրամասն տե՛ս А. ШАГИНЯН, Раннесредневековая география Армении и стран Южного Кавказа, Санкт-Петербург, 2014, էջ 190–204:

⁴ Հայոց Միջագետքը 37 թ. ի վեր Հռոմեական կայսրության կազմում էր (տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան» (5 հատորով), Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Երեւան, 1986–2001, հտ. 3, Կ-Ն, էջ 342–343), սակայն 363 թ. Մծբինը զիջվել էր Իրանին: Հռոմի իրավահաջորդ Բյուզանդիան կարողացավ Մծբինը վերադարձնել Տիգրանի հետ 591 թ. հաշտությամբ՝ կազմավորելով Ամիդ կենտրոնով Զորրորդ Հայք պրովինցիան (E. HONIGMANN, նշվ. աշխ., էջ 3–37):

⁵ «Բյուզանդական Հայք»-ը 591 թ. հետո ընդգրկում էր նաեւ Մարգապանական Հայքի տարածքներից ձեւավորված եւս երեք պրովինցիա. Մանազկերտ կենտրոնով Մեծ Հայքը (լատ․՝ Armenia Magna), Մավրիկապոլիս (Շիրակաշատ) կենտրոնով այդպես կոչված «Ներքսագույն Հայք»-ը (լատ․՝ «Armenia inferiore?») եւ Տայքում գտնվող «Նորագույն Հայք»-ը (լատ․՝ «Altum Armeniam?»): Փոքր Հայքից եւ հարակից շրջաններից բաղկացած եւս երկու պրովինցիա կազմավորվեց. Տրապիզոն կենտրոնով «Մեծ Հայքի մաս» (լատ․՝ «Pars Magna Armenie?») եւ Սեբաստիա կենտրոնով Երկրորդ Հայք (լատ․՝ Armenia II): Սրանք մահմեդականներին նվաճել այդպես էլ չհաջողվեց (տե՛ս Ա. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Հայոց ինքնավար իշխանության տարածքն ու սահմանները է. դարում, “Journal of the Society for Armenian Studies”, հտ. 20, 2011, էջ 55–68),

է. դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսի դեմ պատերազմներում մահմեդականների հաղթանակները եւ Բյուզանդական Հայքի զգալի հատվածի ընդգրկումն Արմինիայի ու խալիֆայության մյուս վարչական միավորների կազմում պետք է որ թույլ տային արաբահայատակ Հայոց հայրապետներին օգտվել քրիստոնեական աշխարհի կանոնական հայտնի սկզբունքից՝ հաստատված դեռեւս տիեզերական առաջին երկու եկեղեցաժողովներում (Նիկիա՝ 325 թ., Կ. Պոլիս՝ 381 թ.)⁶ եւ վերականգնել 387 թ. Մեծ Հայքի իրանա-հռոմեական առաջին բաժանմամբ խախտված իրավասությունը արեւմտյան հատվածում գործող թեմերի հանդեպ:

Դեռեւս Նիկողայոս Ադոնցին (1871-1942 թթ.) հաջողվել էր Մեծ Հայքի բյուզանդական հատվածի համար եպիսկոպոսների երկու ցուցակ պարզել (բաղկացած ինը հոգուց): Առաջինում հիշատակվում են 451 թ. Քաղկեդոնի եկեղեցաժողովի որոշումների ներքո ստորագրած հինգ եպիսկոպոսի անուններ (Noe Cesariensis, Zephanensis, Maras Azetiniensis, Zebennos Martyropolitanus, Gaiumas Inseles, Inreles (sc. Ingeles), Eusenius (sc. Eusebius) Rufuniensis, Suphaniensis)⁷ ներկայացնող Շահունոց Ծովաբեր, Անձիտը ([Հ]անձիթ), Նփրկերտը, Անգեղ տունը եւ Մեծ Ծովաբեր⁸: Դրանք այդ պահին գտնվում էին Ամիգի մետրոպոլիտի իրավասության ներքո, համենայնդեպս, հենց նրա (Symeon Amudensis) առաջնորդությամբ էին ժամանել Քաղկեդոն⁹:

Հինգ եպիսկոպոսաց միավորները, հիմք ընդունելով «Աշխարհացոյց»-ի հարուստ տվյալները, հստակ կարող ենք տեղադրել Նախարարական Հայքի կամ սատրապական ինքնավար իշխանությունների (լատ.՝ Gentes) տարածքում՝ կազմավորված շուրջ 389 թ. Ծովաց աշխարհից եւ Աղձնիքի արեւմտյան գավառներից⁹:

Եւ 667 թ. ի վեր Ամասիա կենտրոնով Արմենիական բյուզանդական բանակաթեմի (Θέμα Ἀρμενιάκων) վերածվեց (տե՛ս ARMENIAKON, "Oxford Dictionary of Byzantium", ed. by A. Kazhdan, Oxford, 1991, էջ 177):

⁶ Օրինակ՝ Կ. Պոլսի Ա. եկեղեցաժողովի Բ. կանոնում ասված էր. «Որք արտաքին քաղաքացիներ կարգադրուին եւ եպիսկոպոս, քան զքաղաքացիս սահմանս որ եկեղեցիսն եւ, ոչ պարտ է ի վերայ երթալ եւ շփոթել զեկեղեցիսն... պահելով որ ինչ ի կանոնի կայ Նիկիայ ժողովոյն» (Կանոնագիրք Հայոց, աշխ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երեւան, 1964, հտ. Ա., էջ 274):

⁷ Տե՛ս Н. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. 11, Санкт-Петербург, 1908, էջ 39, 363:

⁸ Տե՛ս անդ, էջ 39:

⁹ Կայսեր Հուստինիանոս Ա.-ի (527-565 թթ.) «Zetae viro illustri magistro militum per Armeniam et Pontum Polemoniaco et gentes» հրահանգից հետեւում է, որ կազմավորված է եղել վեց սատրապություն՝ Anzetena (=Անձիտ/[Հ]անձիթ), Ingilena (=Անգեղ տուն), Asthianena

Արաբական նվաճումների նախօրեին Ամիդի մետրոպոլիտական տարածքը տրոհված էր երկու թեմի, որի հիմքում, ամենայն հավանականությամբ, Մորիկի 591 թ. բարեփոխումներն էին ընկած: Բյուզանդացի աշխարհագիր Գեորգիոս Կիպրացու վկայությամբ, որի «Descriptio orbis Romani»-ն շուրջ 825–830 թթ. ընդօրինակել է հայազգի (հունադավան) ոմն Բասիլին (Բարսեղ)¹⁰ թեմական սեփական ցուցակները կազմելիս, շուրջ 600–610 թթ. նշված տարածաշրջանում գոյություն ունեին՝

Ա. Միջագետքի (լատ.՝ Mesopotamia), այլ կերպ՝ Չորրորդ Հայքի պրովինցիա/թեմը (Ἐπαρχία Μεσοποταμίας ἄνω ἤτοι Δ' Ἀρμενίας)՝ մետրոպոլիտան Ամիդում, երկրորդ ֆաղաֆ/աթոռը՝ Մարտիրոպոլսում:

Բ. Մյուս Չորրորդ Հայքի պրովինցիա/թեմը (Ἐπαρχία Δ' Ἀρμενίας ἄλλης)՝ նոր հիմնված մետրոպոլիտան Դադիմ(այ)ում, երկրորդ ֆաղաֆ/աթոռը՝ Արսամոսատայում¹¹:

Գեորգիոս Կիպրացին երկուսն էլ հիշատակում է «Δια τῆς Ανατολικῆς Διοικήσεως» (Արեւելյան թեմ) գլխում¹²: Ստացվում է Անտիոքի պատրիարքի կանոնական տարածքում, քանզի, համաձայն տիեզերական Բ. եկեղեցաժողովի (Կ. Պոլիս, 381 թ.) Բ. կանոնի՝ «...ըստ կանոնիցն... իսկ որ յարեւելս եպիսկոպոսն են՝ զարեւելիսն կարգաւորել, պահելով որ ինչ ի կանոնի կայ Նիկիայ ժողովոյն՝ աւագութեան Ամտիոֆայ եկեղեցին միայն»¹³: Այդ պատճառով 451 թ. հինգ հայ եպիսկոպոսներն ինքնավար սատրապություններից Քաղկեդոն ներկայացան Ամիդի մետրոպոլիտի գլխավորությամբ, որի Մեսոպոտամիա գավառը Հայոց Միջագետքում Արեւելյան թեմի (լատ.՝ Dioecesis Orientis) հյուսիսարեւմտյան սահմանագլխին էր տեղակայվում¹⁴:

(=Հաշտեանք), Sophena (=Ծոփք [Շահունց]), Sophanena, im qua est Martyropolis (=Մեծ Ծոփք, որը Նփրկերտն է), Balabiten (=*Բալահոփիտ*) (լատ. *բնօրինակը եւ ուսու. թարգմ. տե՛ս* H. ADONIC, նշվ. աշխ., էջ 132–133. Սատրապությունների մասին տե՛ս անդ, էջ 28–65. E. HONIGMANN, նշվ. աշխ., էջ 3–9): Ստացվում է, որ Մեծ Ծոփքը ներկայացված էր եպիսկոպոսաց երկու աթոռով, մինչդեռ Հաշտեանքն ու Բալահոփիտը՝ ոչ մի:

¹⁰ Հ. ԱՅԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան (5 հատորով), հտ. 1, Երեւան, 1942, էջ 393:

¹¹ Տե՛ս «Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani», ed. H. Gelzer, Lipsiae, 1890, էջ 46, 48: Հիմք ընդունելով Արսամոսատայի պատկանելությունը է. դարասկզբին «Մյուս Չորրորդ Հայք»-ին՝ կարելի է ենթադրել, որ Հաշտեանքն ու Բալահոփիտը, որոնք Քաղկեդոնում ներկայացված էին սեփական եպիսկոպոսներով, մինչեւ Հոստինիանոս կայսեր բարեփոխումները պատկանել են Անձիտում գործող աթոռին, քանզի նոր հիմնված Դադիմ(այ)ում տեղադրվում է Ծոփաց աշխարհի հենց այդ նույն գավառում («Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմ. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, հտ. 1, Ա.-Դ, էջ 988):

¹² Տե՛ս «Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani», էջ 41–56:

¹³ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 275:

¹⁴ Տե՛ս ORIENS, «Oxford Dictionary of Byzantium», էջ 1533–1534:

Ականավոր բյուզանդագետ-հայագետի երկրորդ ցուցակում, որի հիմքում մի կողմից ընկած են վաղմիջնադարյան հայ մատենագիրների տեղեկությունները, մյուս կողմից՝ 553 եւ 680 թթ. Կ. Պոլսում գումարված հերթական այսպես կոչված տիեզերական (թվով Ե. եւ Զ.) ժողովների արձանագրությունները, հիշատակվում է չորս եպիսկոպոս: Նրանց աթոռներն էին՝ Կարին, Դերջան, Եկեղյաց եւ Դարանաղի¹⁵: Սրանցից Դերջանի-նը հստակ գործել է մինչեւ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովի գումարումը՝ 451 թ., քանզի Կորյունի (մոտ 380-450 թթ.) վկայությամբ՝ «...եւ առեալ երանելոյն (սրբոյն Մեսրոպայ.- Ա. Շ.) զպատուական եպիսկոպոսն Դերջանոյ, որոյ անուն կոչէր Գինթ... եւ ելեալ յանդրուարն դիմոսական եւ բազում պատիւ գտեալ, հասանէին ի թագաւորակաց փառաւն Կոստանդինական»¹⁶:

Քանի որ Դերջանը տեղակայված էր Թեոդոսիոպոլիս (Կարին) կենտրոնով Ներքին կամ Մեծ Հայք գավառի կազմում¹⁷, ձեւավորված կայսերական իշխանությունների կողմից շուրջ 389 թ., ապա դրա եպիսկոպոսի ձեռնադրման վայրը պետք է փնտրել Պոնտական թեմի (լատ.՝ Diocesis Pontica) մաս կազմող Կապադովկիա (լատ.՝ Cappadocia) գավառի Կեսարիա մայրաքաղաքում¹⁸:

Բանն այն է, որ վերջինիս մետրոպոլիտը, ում ձեռամբ էին մինչեւ 370-ական թթ. ձեռնադրվում Մեծ Հայքի եպիսկոպոսապետները, Փավստոս Բուզանդի պնդմամբ, որն իր Պատմությունն ավարտում է Հայոց աշխարհի 387 թ. բաժանմամբ, ժողով գումարեց ու վճռեց՝ «...զի որ լիցին հայրապետ Հայոց (ի Վաղարշապատ.- Ա. Շ.)... եւ մի՛ իշխեսցէ ձեռնադրել զեպիսկոպոսն Հայոց, որպէս սովորութիւն էր ի բնէ: Եւ յայնմ հետէ բարձաւ իշխանութիւն Հայոց զեպիսկոպոսն ձեռնադրել. այլ որ լինէին եպիսկոպոս ամենայն գաւառաց

¹⁵ Տէս Կ. ԱԺՈՒՇ, նշվ. աշխ., էջ 53, 145, 363-364: Տիեզերական Ե. եկեղեցաժողովում (553 թ.) գրանցված էր՝ Gregorius... episcopus Iustinianopolitanorum civitatis magnae Armeniae, իսկ Զ. եկեղեցաժողովում (680 թ.)՝ Γεωργίου... ἐπίσκοπος τοῦ κλίματος Δαρανάλεως τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας (Georgius... episcopus territorii Daranal... Magnae Armeniae regionis), նաեւ՝ Θεόδωρος... ἐπίσκοπος τοῦ Ἐκελενζίνης ἡτοῦ Ἰουστινιανουπόλεως (Թեոդորոս՝ եպիսկոպոս Եկեղեցաց, նույն ինքն է՝ Յուստինիանոպոլիս): Սա Հուստինիանոսի վարչական բարեփոխումների արդյունքում դարձել էր հիմնականում Ներքին Հայք (լատ.՝ Armenia Interior) կամ Մեծ Հայք (լատ.՝ Armenia Magna) գավառի տարածքից ձեւավորված ընդարձակ Առաջին Հայքի մայրաքաղաքը: Վերջինիս կազմում էին նաեւ նախկին Առաջին Հայքը (Փոքր Հայքի հյուսիսային գավառներ), Պոնտոս Պոլեմոնականը (լատ.՝ Pontus Polemoniacus), Պոնտոս Կապադովկիոն (լատ.՝ Pontus Cappadocicus) եւ Խաղտիքը (լատ.՝ Chaldia). տէս Ա. ШАГИНЯН, Раннесредневековая география Армении..., էջ 41:

¹⁶ ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մեսրոպայ Վարդապետի, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 244:

¹⁷ Տէս Կ. ԱԺՈՒՇ, նշվ. աշխ., էջ 46-65:

¹⁸ Պոնտական թեմի մասին տէս Pontos, «Oxford Dictionary of Byzantium», էջ 1697:

գաւառաց Հայոց եւ կողմանց կողմանց, այնուհետեւ յայնմ հետէ որ միանգամ լինէին եպիսկոպոս սահմանացն Հայոց, երթային ի քաղաքն Կեսարացոց, եւ անդ լինէին եպիսկոպոս»¹⁹: Այն որ վճիռը կյանքի կոչվեց կայսրութեանը բաժին ընկած Բարձր Հայքում եւ գործեց մի քանի դար շարունակ, հաստատվում է “Descriptio orbis Romani”-ի տեղեկություններով. Կեսարիայի ծայրագույն մետրոպոլիտի իրավասության ներքո՝ Կապադովկիայի թեմում (Ἐπαρχία Καππαδοκίας, ὁ Καισαρείας)՝ հինգ եպիսկոպոսաց աթոռների շարքում, երրորդ տեղում գրանցված է Թեոդոսիոպոլիսինը (Θεοδοσιουπόλεως Ἀρμενίας)²⁰:

Միեւնույն ժամանակ, 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովից ի վեր, Բարձր Հայքում գործող աթոռները պետք է այդուհետ Կ. Պոլսի նորաստեղծ պատրիարքութեան ենթակայության տակ անցնեին: Դա էր պահանջում նույն այս ժողովի հայտնի ի՛հ. (գրաբարյան թարգմ.՝ հջ.) կանոնը. «...որպէս թէ զպոնտացոց, եւ զասիացոց, եւ զքրականացոց հոգացողութիւն (լատ.՝ dioecesis,– Ա. Շ.) մետրայպալտին միայն, այլեւ զորս ի բարբարոսականաց եպիսկոպոսս, զնախասացեալ հոգացողութեանն. ձեռնադրեսցին ի սուրբ աթոռոյն Կոստանդինուպալսու եկեղեցոյն: Յայտ է թէ իւրոց քան զիւր մետրայպալիտ, յառաջ ասացեալ հոգացողութեանն, հանդերձ իշխանութեան եպիսկոպոսացն, ձեռնադրեալ զգաւառին եպիսկոպոսունս: Որպէս յաստուածա[յ]ինն կանոնսն պատմեցաւ. ձեռնադրեալ զնախասացեալ հոգացողութեանն, մետրայպալիտսն ի Կոստանդինուպալսոյ արհիեպիսկոպոսին հաշուոյն համաձայնութեանն, ըստ սովորութեան եղելոցն, եւ ի նմին վերաբերելոցն»²¹:

Լիովին չենք կարող բացատրել, որ նկարագրված թեմական զարգացած կառուցվածքը Մեծ Հայքի արեւմտյան գավառներում գործել է 387 թ. դրութեամբ, մանավանդ որ հայտնի աղբյուրագետ Պիոն Հակոբչանը (1926–2000 թթ.)՝ Ագաթանգեղոսի հունական ու արաբական խմբագրությունները համադրելիս, ստացել է դեռ առաջին եպիսկոպոսապետ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին (302–325/6 թթ.) վերագրվող եպիսկոպոսաց միավորների մի մեծ ցանկ: Այստեղից կարող ենք Մեծ Հայքի՝ 387 թ. հետո Հռոմին բաժին ընկած գավառներում տեղադրվող եւ մեզ համար

¹⁹ ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԿ, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 398–399: Կեսարիայի ծայրագույն մետրոպոլիտի իրավասությունն էր դարձել այն հավանական պատճառը, որ մոտ 420 թ. Բյուզանդական Հայք ժամանած Ս. Մաշտոցը Կ. Պոլիս մեկնելիս, կայսերահպատակ Դերջանի եպիսկոպոսի ուղեկցության եւ աջակցության կարիքն ունենար:

²⁰ Տե՛ս “Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani”, էջ 6:

²¹ Ա. ԲՈՋՈՅԱՆ, Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովի կանոնների միջնադարյան հայկական թարգմանությունը, «էջմիածին» ամսագիր, 2016, Ը., էջ 42 (հունարեն բնօրինակը տե՛ս էջ 43):

հետաքրքրություններ կայացնող առնվազն ութ աթոռ դուրս գրել²²։ Պարզապես հետազայում Հայոց եպիսկոպոսապետները Կեսարիայի մետրոպոլիտի վճռով զրկվել էին կայսերական հատվածի հանդեպ իրենց իրավասությունից, ինչին նպաստել էր նաեւ 387 թ. իրանա-հռոմեական սահմանազատումը Մեծ Հայքում։

Մեր տեսակետի օգտին է խոսում Նախարարական Հայքից Քաղկեդոն ժամանած եւ արձանագրությունների ներքո ստորագրած հայազգի հինգ եպիսկոպոսի մասին վկայությունը։ Ավելին՝ Կ. Պոլսում գումարված հաջորդ աշապես կոչված տիեզերական ժողովներին, ինչպես ցույց տվեցին՝ ծանոթագրություններում, իրենց մասնակցությունը բերեցին Բառն Հայքից՝ Հուստինիանոպոլսի կամ Եկեղյաց եպիսկոպոսներ Գրիգորը (Ե. ժողով՝ 553 թ.), Թեոդորոսը (Զ. ժողով՝ 680 թ.) եւ Դաւանաղի եպիսկոպոս Գեորգը (Զ. ժողով՝ 680 թ.)։

Մեր համոզմամբ՝ մահմեդական նվաճումների արդյունքում ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակը եւ Առաջավոր Ասիայում միջպետական նոր սահմանազատումը կարող էին թույլ տալ կաթողիկոսանիստ Դվինին հաստատել իր եկեղեցական ու կանոնական իրավասությունը նաեւ Արաբական խալիֆայության մաս դարձած Փոքր Հայքի հարավային գավառների նկատմամբ (Մալաթիա կամ Մելիտենե քաղաքով հանդերձ), որոնք երբեւէ չէին պատկանել Հայոց եկեղեցուն։

Քաջ հայտնի է, որ Հռոմեական կայսրության Փոքր Հայքի բոլոր գավառները, որոնք դեռ 387 թ. Պոնտական թեմի կազմում վարչականորեն բաժանված էին Առաջին եւ Երկրորդ Հայքերի, գտնվում էին երկու մետրոպոլիտի (մեկի աթոռը Սեբաստիայում, մյուսինը՝ Մելիտենեում) իրավասության ներքո. մինչեւ 451 թ. Կ. Պոլսի պատրիարքությունը (որպես նշված թեմի մաս՝ համաձայն Քաղկեդոնի ԻԸ. կամ ԻԶ. կանոնի)

²² Ահա դրանք՝ Անգեղ տան, Եկեղյաց եւ Դերջանի, Դարանաղի, Եփրատական կողմանց (=Անձիտ), Ծոփաց Մեծ (Նփրկերտ), Ծոփաց Փոքր (Շահունոց Ծոփքի) եւ Հաշտենից (Պ. ՀԱՅՈՒՅԱՆ, Եպիսկոպոսական աթոռները Գրիգոր Լուսավորչի օրերին, «էջմիածին» ամսագիր, 1999, Գ., էջ 56-68)։ Հետեւաբար՝ Ն. Ադոնցի երկրորդ ցուցակից Դ. դարի համար հարկավոր է միայն բացառել Կարնոյ աթոռը, որի «Թեոդորոս» անունով եպիսկոպոսը հիշատակվում է միայն Ժ. դարակեսին Մովսես (Մովսէս) Դասխուրանցու ավարտած «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» եռախառն երկի Բ. գրքում («Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԵ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2012, էջ 336), երբ կայսեր Մորիկի որոշմամբ 594 թ. Ավանում հիմնադրվեց հայ-ֆաղեղոնիկ աթոռ (այդ մասին տե՛ս Ա. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Ե.-է. դարերի պարսկահայատակ Հայոց հայրապետների իրավասութեան եւ հովանու ներքոյ գտնվող տարածքները, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. ԼԸ., 2018, էջ 93-116)։ Կարնոյ եպիսկոպոսաց աթոռը կարող էր հիմնադրված լինել 591 թ., երբ Մորիկի վարչական բարեփոխումների արդյունքում Թեոդոսիոպոլիսը դարձավ «Մեծ Հայքի Մեծ մաս» վերոհիշյալ գավառի մայրաքաղաք։

փոխանցվելը, գտնվում էին Կեսարիայի ծայրագույն մետրոպոլիտի կանոնական տարածքում²³:

Կարելոր է նաեւ ընդգծել, որ եւ Առաջին, եւ Երկրորդ Հայքի տարածքները Լեւոն Ա. կայսեր օրոք (457–474 թթ.) բաղկացած էին վեցական եպիսկոպոսաց աթոռներից: Առաջինում էին՝ Sebastia, Nicopolis, Colona, S Ataleni, Sebastopolis եւ Bariss-ar-a (=Բարշամինա): Երկրորդում՝ Melitena, Arca, Arabissus, Cucusus, Comana (=Կոմանա Կապադոկիո) եւ Ariaratha²⁴: Թեմական այսպիսի կառուցվածքը Փոքր Հայքում անփոփոխ մնաց մինչեւ արաբական նվաճումները: Այս առնչությամբ “Descriptio orbis Romani”-ում գտնում ենք՝

ա. ’Επαρχία Ἀρμενίας [A]²⁵-ն, որի եպիսկոպոսաց վեց աթոռներն էին՝ ὁ Μελιτινῆς (Մելիտենե), ὁ Ἀρκης (Արկա), ὁ Κουκουσοῦ (Կուկուսոս), ὁ Ἀραβισσοῦ (Արաբիսոս), ὁ Ἀριαράθης (Արիարաթիա), ὁ Κεομανῶν (Կոմանա).

բ. ’Επαρχία Ἀρμενίας B²⁶-ն, որի աթոռները դարձյալ վեցն էին՝ ὁ Σεβαστείας (Սեբաստիա), ὁ Σεβαστουπόλεως (Սեբաստուպոլիս), ὁ Νικοπόλεως (Նիկոպոլիս), ὁ Σατάλων (Սատաղ), ὁ Κολωνείας (Կոլոնիա), ὁ Βηρισσῆς (Բարշամինա)²⁷.

Մեր վերոհիշյալ համոզմունքը բացատրվում է այն պարզ հանգամանքով, որ Հայոց հայրապետները խալիֆայությունում իշխող Ումայյաններից (661–750 թթ.) 704 թ. ստացել էին պետական լուրջ աջակցություն՝ պայմանականորեն ասած «Կանոնադրույթ», ինչը հնարավոր դարձրեց իրենց հովանու տակ սահմանափակ ինքնագլխուկության (ավտոկեֆալ) իրավունքներով Դ. դարասկզբից գործող Աղվանից Պարտավի աթոռի հանդեպ տարածել եկեղեցական ու կանոնական իրավասությունը²⁸:

²³ Տե՛ս Н. АДОНИЦ, նշվ. աշխ., էջ 357–360:

²⁴ Տե՛ս անդ., էջ 90:

²⁵ Հիշեցնենք, որ Մորիկ կայսեր 591 թ. բարեփոխումների արդյունքում Մելիտենե կենտրոնով պրովինցիան վերանվանվեց Առաջին Հայք:

²⁶ Առաջին Հայք պրովինցիան Սեբաստիա մայրաքաղաքով դեռ Հուստինիանոս Ա.-ն վերանվանեց Երկրորդ Հայք՝ ընդլայնելով արեւմտյան սահմանը Հելենոպոնտոսի (լատ.՝ Helenopontus) հաշվին: Մորիկն այս վարչական միավորի տարածքն ու անվանակոչումը թողեց անփոփոխ (տե՛ս А. ШАГИНЯН, Раннесредневековая география Армении..., էջ 40–41, 56–57):

²⁷ Տե՛ս “Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani”, էջ 13–14:

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Ա. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Արաբական խալիֆայության ազդային (միգրացիոն) եւ կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում եւ Արմինիայում, «էջմիածին» ամսագիր, 2007, ժ., էջ 24–38: Հավելենք, որ Ե. դարավերջից մինչեւ 607 թ. սահմանափակ ինքնագլխուկության (ավտոկեֆալ) իրավունքներով եւս մեկ աթոռ էր գործում Հայոց հայրապետների հովանու ներքո՝ Վրաց Եկեղեցին (տե՛ս Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց, Պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց եօթներորդ դարու մէջ (Քառասնամեայ շրջան Հայոց եկեղեցական պատմութենէն. 574–610), Վիեննա, 1910, 315 էջ. հմմտ. Ա. ՇԱՀԻՆՅԱՆ, Ե.-է. դարերի պարսկահպատակ Հայոց հայրապետների իրաւասութեան եւ հովանու ներքոյ գտնող տարածքները, էջ 93–116):

Եւ այսպէս՝ եկեղեցական իշխանության ճակատագիրը Կ. Պոլսի եւ Անտիոքի պատրիարքութիւններին ենթակա նախկին Բյուզանդական Հայքի թեմերում մահմեդականների նվաճումներից հետո վճռվեց ոչ Դվինի օգտին: Իսկ պարզելու համար, թե ում՝ հարկավոր է առաջին հերթին վերականգնել կաթողիկոսանիստ Դվինի իրավասության տակ գտնվող եպիսկոպոսաց աթոռներն ու դրանց աշխարհագրութիւնը ողջ Առաջավոր Ասիայում Արաբական խալիֆայության գերիշխանության հաստատումից հետո: Այդ նպատակով դիմում ենք արաբական եւ հետարաբական ժամանակաշրջանների քրիստոնյա Արեւելքի պատմագրութիւնից մեզ հասած երկու նշանավոր հեղինակների ցուցակներին:

Առաջինը թվով 1. եպիսկոպոսների ցանկ է: Այն պահպանվել է 970–985 թթ. Սեբաստիայի՝ բյուզանդական բանակաթեմի (Θέμα Σεβαστείας) կենտրոնի, ապա, ենթադրաբար, Էդեսիայի՝ եւս մեկ բանակաթեմի (Θέμα Εδέσσης), Ուխտանես եպիսկոպոսի (մոտ 935–1000) «Պատմութիւն Հայոց»-ում²⁹: Երկրորդ ցուցակը թվարկումն է այն եպիսկոպոսների, որոնք մասնակցել են «ի Մանազկերտ գեաւդն ի սահմանագլուխ վիճակին Հարքայ» կաթողիկոս Ս. Հովհաննէս Գ. Օձնեցու (717–728 թթ.)՝ «ի ՃՃԵ. Թուականիս հայոց. յէ Տրէ ամսոյ» (=726 թ. հոկտեմբերի 4-ին) գումարած ժողովին³⁰:

Յավոք, եկեղեցաժողովը ղեկավարող հայրապետը «Սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայֆ»-ում միայն նշում է, թե մասնակցեցին Հայոց աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսները, եւ այնտեղ գրանցում է դրանցից միայն յոթ ամենաազդեցիկների անունները: Ահա դրանք՝ «Աղբէոս Հարքայ, Թադէոս Ոստան, Սահակ Մամիկոնենից, Յեսու Բասենոյ, Սարգիս Տայոց, Թէոդորոս Բզնունեաց եւ Գրիգորէս քորեպիսկոպոս Արշարունեաց»³¹: Փոխարենը ԼԱ. թվով՝ տվյալ ժողովին մասնակցած հայազգի եպիսկոպոսների ցանկը (ներառյալ եպիսկոպոսապետին՝ Մեծ Հայքի կաթողիկոսին), սերունդների համար պահպանել է Ասորի Հակոբիկյան (նույնպէս հակաքաղկեդոնիկ) եկեղեցու պատրիարք Միքայել Ա. Մեծը (1166–1199 թթ.) իր «Ժամանակագրութիւն»-ում³²: Նա ընդօրինակել է ժողովի ողջ ընդար-

²⁹ ՈՒԽՏԱՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԵ., Ժ. դար, Պատմագրութիւն երկու գիրքով, գիրք Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2012, էջ 503:

³⁰ ՅՈՎՀԱՆ ԱՌԶՆԵՅԻ, Սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայք, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Է., Ը. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 124:

³¹ Անդ:

³² Chronique de Michel le Syrien, ed. et trad. J. Chabot, Paris, 1899–1910, t. 2, p. 459–460 et 497–498: Պատմական Փոքր Հայքի Մելիտենեում ծնված այս պատմիչ-եկեղեցապետը ուշ միջնադարյան հայոց մատենագիրներին առավել հայտնի էր իբրեւ Միքայել Ասորի:

ձակ արձանագրությունը Սելեւկյան 1049 թ. (737/8 թ.) վախճանված Հովհան Սյունակյաց (Յուհանոն Ստիլիտի), Լիտարբայի (Yathrib?)³³ հակոբեիկ եպիսկոպոսի «Ժամանակագրություն»-ից³⁴:

Բանն այն է, որ Մանազկերտի ժողովը հայկական ազգային հավաք չէր. օրակարգում Հակոբեիկյան Եկեղեցու հետ դավանաբանական տարաձայնությունները (Հիսուս Քրիստոսի մարմնի «անապականության» շուրջ՝ մինչև Հարություն առնելը) հարթելն էր³⁵: Այդ պատճառով, Հովհաննես Օձնեցու վկայությամբ, իրենց մասնակցությունը բերեցին նաեւ Քույր եկեղեցու թվով 2. բարձրաստիճան հոգեւորականներ՝ Կոստանդին եպիսկոպոսի առաջնորդությամբ³⁶՝ գործուղված դեպի Մանազկերտ «հրամանաւ արքեպիսկոպոսին Անտիոքայ»³⁷ (Աթանաս Գ. պատրիարք՝ 724-740 թթ.):

Ի դեպ, յոթ հեղինակավոր եպիսկոպոսների անունները, որոնք գրանցված էին Հայոց հայրապետի մատյանում, առկա են նաեւ Միքայել Ասորու սկզբնաղբյուրի հեղինակի (Հովհան Սյունակյացի) ցուցակի թվով

³³ *Տէմ* A Syriac chronicle of the year 846, ed. & transl. by E.W. Brooks, «Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft», vol. 51, 1897, էջ 585:

³⁴ Chronique de Michel le Syrien, t. 2, p. 461 et 500:

³⁵ *Տէմ* Յովզան Աիջնեսի, Սակա ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք, էջ 124-127. «Chronique de Michel le Syrien», հտ. 2, էջ 457-461, 491-500: Ասորոց Եկեղեցին ընդունում էր իր հիմնադիր Սեւրոս Անտիոքացու (518-538 թթ.) «ապականության» մասին ուսմունքը, մինչդեռ Հայոց Եկեղեցին, ինչպես ասորիներն էին պնդում՝ 2. դարասկզբի եպիսկոպոս Հովիթանոս Հալիկառնացու «անապականության» ուսմունքը (տե՛ս Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., Բ. հրատ., Պէյրուս, 1959, էջ 430-431):

³⁶ «Կոստանդին եպիսկոպոս, Բասիլ Մետրոպոլիտ Ուռհայ քաղաքի, Շմաւոն Խառանու եպիսկոպոս, Թէոդոս Գարդմանից եպիսկոպոս, տէր Աթանաս Նփրկերտոյ եպիսկոպոս, Թէոդորոս Ամասիա եպիսկոպոս» (Յովզան Աիջնեսի, Սակա ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք, էջ 124): Սակայն, ըստ Միքայել Մեծի երկի՝ ասորիների ստորագրությունների թիվը հինգն է՝ Constantinus d'Édesse (=Կոստանդին եպիսկոպոս), Siméon de Harran (=Շմաւոն Խառանու եպիսկոպոս), Theodorus of Germanicia (=Թէոդոս Գարդմանից եպիսկոպոս), Athanasius de Maipherqat (=տէր Աթանաս Նփրկերտոյ եպիսկոպոս), Siméon de Dara (=բացակայում է) («Chronique de Michel le Syrien», հտ. 2, էջ 459, 496): Հաշվի առնելով Հովհաննես Օձնեցու ցուցակում ասորի անձնանունների աղավաղումը՝ Կոստանդինի դիմաց, ի տարբերություն մյուսների, աթոռի գտնվելու վայրի բացակայությունը, կարծում ենք, որ Կոստանդին եպիսկոպոսը եւ Ուռհայի (Էդեսիա) մետրոպոլիտ Բասիլը իրականում նույն անձինք էին: Մեր տեսակետը ամրապնդվում է Հակոբեիկյան Եկեղեցու պատրիարք Դիոնիսիոս Ա. Թեւ-Մահարցուն (817-845 թթ.) վերագրվող «Ժամանակագրություն»-ում՝ Էդեսիայում եպիսկոպոսաց աթոռը պատրիարք Մար Իլիայի (709-723 թթ.) օրերից զբաղեցրած, Խառանու եպիսկոպոս Շմավունի (Siméon, évêque de Harran) ժամանակակից Կոստանդինի (Constantin, [évêque] d'Édesse) վերաբերյալ նյութերով («Chronique de Denys de Tell-Mahré», publié et trad. par J. Chabot, Paris, 1895, էջ 20, 18): Այն հաստատվում է ասորոց մեկ այլ ժամանակագրի գրառումով առ այն, որ Սելեւկյան 1046 թ. (734/5 թ.) վախճանվել է Constantine, bishop of Edessa-ն («A Syriac chronicle of the year 846», էջ 585): Այս սկզբնաղբյուրում, ենթադրաբար, կարելի է գտնել նաեւ Մանազկերտ ժամանած ասորի վեցերորդ պատվիրակին. Սելեւկյան 1049 թ. (737/8 թ.) վախճանվել է Theodore of [Sa]mosata-ն (Ibid), որը, կարծես, Հովհաննես Օձնեցու ցուցակում իբրեւ Ամասիայի հովվապետ գրանցված Թեոդորոսն է:

³⁷ Յովզան Աիջնեսի, Սակա ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք, էջ 124:

ԼԱ. հայազգի բարձրաստիճան հոգեւորականների առաջին ութնյակում՝ Halphai, évêque de 'ARKIWS (=Աղբէոս Հարքայ). Theodoros, [évêque] de 'ARMN (=Թաղէոս Ոստան [Հայոց³⁸]). Sahak, évêque de Mamikonean (=Սահակ Մամիկոնեանից). [RSQW, évêque de] Basean (=Յեսու Բասենոյ³⁹). Sargis, évêque de DITPIS (=Սարգիս Տայոց⁴⁰). Theorios, [évêque] de Beznounis (=Թէոդորոս Բզնունեաց). Theodoros, [évêque] de Ašamounis (բացակայում է). Grigorios, [évêque] de Ašarounis (=Գրիգորէս քորեպիսկոպոս Արշարունեաց)⁴¹:

Նախորդ դարասկզբին Ն. Ադոնցը, երկու այս ցուցակները համադրելիս, ցույց է տվել, թե ինչպես են դրանք լիովին համընկնում⁴²: Եւ դա այն դեպքում, երբ դրանց կազմողներից մեկը՝ Ուխտանեսը, այդպիսի զարգացած թեմական կառուցվածքի հեղինակությունը վերագրում էր Գրիգոր Լուսավորչին⁴³, իսկ Միքայել Ասորու երկում հայկական անձնանուններն ու թեմերի անվանումները, ինչպես տեսանք, լուրջ աղավաղված են:

Հետազոտողի թեզը կարող ենք ամրապնդել նաեւ այն փաստարկով, որ Ուխտանեսն իր ցանկը սկսում է ոչ թե Հայոց Եկեղեցու ամենախոշոր եպիսկոպոսության հիշատակումով, այլ՝ Հարքի աթոռով, որի համանուն գավառի սահմանագլխին՝ Ապահունիքում էր տեղակայվում վաղ միջնադարի Մանազկերտ քաղաքը, որն էլ դարձավ հայ եւ ասորի բարձրաստիճան հոգեւորականների հավաքատեղին: Ի դեպ, Հարքի թեմից հետո Ուխտանեսի աշխատության մեջ հիշատակվում է Ոստանինը: Հենց այսպիսի հերթականությամբ էլ Հովհաննես Օձնեցին սկսում է թվարկել ժողովի հայոց հոգեւորականների իր ցանկը՝ բաղկացած յոթ հոգուց: Ավելին՝ նա գերադասում էր ընդգծել Մանազկերտի աշխարհագրական դիրքը՝ «ի Մանազկերտ գեաւըն ի սահմանագլուխ վիճակին Հարքայ»: Մենք արդեն տեսանք, որ այս երկուսի (ասորերեն՝ Halphai, évêque de 'Arkiws եւ Theodoros, [évêque] de 'Armén) հիշատակությամբ է սկսվում նաեւ Միքայել Ասորու երկում պահպանված՝ հայազգի պատվիրակների ամբողջական ցուցակը:

³⁸ Տէս Ե. ՎՐԻ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՅ, Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց Եկեղեցու հետ (Հայկական եւ ասորական աղբիւրների համաձայն), Բ. հրատ., Ս. էջմիածին, 2009, էջ 150 (ծանոթ. 3):

³⁹ Տէս Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, «Խոսրովիկ թարգմանիչ» եւ իւր երկասիրութիւնները (Շարունակութիւն), Մանազկերտի ժողովը. Ա. Աղբիւրներ, «Հանդէս Ամսօրեայ», յուլիս, 1905, էջ 216. հմմտ. Ե. ՎՐԻ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՅ, նշվ. աշխ., էջ 150 (ծանոթ. 5):

⁴⁰ Տէս Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, «Խոսրովիկ թարգմանիչ» եւ իւր երկասիրութիւնները, էջ 216. հմմտ. Ե. ՎՐԻ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՅ, նշվ. աշխ., էջ 150-151 (ծանոթ. 7):

⁴¹ Տէս "Chronique de Michel le Syrien", հտ. 2, էջ 459-460, 497-498:

⁴² Н. АДОНИ, Указ. соч., с. 327, 336-338:

⁴³ ՈՒԽՏԱՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 503:

Քույր եկեղեցու առաջնորդի երկու մեկերդ է, ըստ Ֆրանսիացի ականավոր ասորագետ եւ հոգեւորական Ժան Շաբոյի (1860–1948 թթ.), նույնացման չենթարկվող Թ. համարի հատուկ անունը՝ NWZWN, [évêque] de 'ASIBW[GN]⁴⁴: Անձնանունի վերծանումից խուսափում էին նաեւ Եկեղեցու պատմության մասնագետներ Հ. Ներսես Ակինյանն (1883–1963 թթ.) ու Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանը (1879–1974 թթ.) Միքայել Ասորու՝ Մանազկերտի ժողովին վերաբերող դրվագները հայերեն թարգմանելիս⁴⁵: Մինչդեռ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանի (1896–1908 թթ.) «Ազգապատում»-ում կարդում ենք «Ներշապուհ Սապակունեաց»⁴⁶:

Տուրուբերան աշխարհի Սապակունյաց թեմի հավանական առաջնորդ էր ՆվՋվն (NWZWN)-ին նախորդ դարասկզբում կոչում նաեւ Ե. վրդ. Տեր-Մինասյանը⁴⁷: Իսկ Հ. Ներսես Ակինյանը որոշ վերապահումներով առաջարկում էր ասորերեն ԱՍԻԲՎԳՆ (ASIBWGN)-ի փոխարեն հայերենով ընթերցել (Վասպուրական աշխարհի) «Անձեւացեաց» թեմ՝ միայն այն պարզ պատճառով, որ այս աթոռը հաճախ են մատենագիրները եւ ժողովականները հիշատակում⁴⁸:

Մի կողմ դնելով անվան վերծանման խնդիրը, քանի որ մենք ավելի ենք կարեւորում NWZWN-ի առաջնորդության մեջ Հայոց Եկեղեցու կառուցվածքում գործող եւս մեկ թեմի առկայությունը, նշենք, որ Ներսես Բ. Բագրեւանդացու (548–557 թթ.) կողմից 554 թ. գումարված Դվինի Բ. ժողովի արձանագրության մեջ կարելի է գտնել Սեպհական գնդի թեմ⁴⁹: Եւ մեր համոզմամբ՝ հենց սրա ասորերեն աղավաղված տարբերակի հետ գործունեք Միքայել Ասորու սկզբնաղբյուրի հեղինակ, Մանազկերտի ժողովի ժամանակակից Հովհան Սյունակյացը՝ նշելիս 'ASIBWGN-ին: Միաժամանակ վերոհիշյալ կաթողիկոսի գրած «Թուղթ մեղադրութեան առ եպիսկոպոսունսն»-ում նույն այդ թեմը՝ Գրիգոր անունով եպիսկոպոսի առաջնորդությամբ, կոչվում է Մարդապետականի⁵⁰:

⁴⁴ "Chronique de Michel le Syrien", t. 2, p. 497, note 16.

⁴⁵ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, «Նորոգվել թարգմանիչ» եւ իւր երկասիրութիւնները, էջ 216. Ե. ՎՐԴ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 151 (ծանոթ. 5):

⁴⁶ ՏԷՍ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, էջ 431:

⁴⁷ ՏԷՍ Ե. ՎՐԴ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 151 (ծանոթ. 5):

⁴⁸ ՏԷՍ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, «Նորոգվել թարգմանիչ» եւ իւր երկասիրութիւնները, էջ 216:

⁴⁹ ՏԷՍ ՆԵՐՍԷՍ ԲԱԳՐԵՎԱՆԴԱՅԻ, Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս..., «Մատենագիրք Հայոց», Զ. դար, հտ. Գ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 420:

⁵⁰ ՏԷՍ ՆԵՐՍԷՍ ԲԱԳՐԵՎԱՆԴԱՅԻ, Թուղթ մեղադրութեան առ եպիսկոպոսունսն, «Մատենագիրք Հայոց», Զ. դար, հտ. Գ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 418: Վասպուրականի

Ուխտանեսի երկում պահպանված՝ «Ձեռնարկ՝ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարզպան⁵¹ յայն եպիսկոպոսացն, որք դարձեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի Դուին կարգել կաթողիկոս Հայոց յետ մահուանն Մովսիսի⁵², եւ զիւր ձեռնարկն ետ նոցա»-ում՝ տրված շահինշահ խոսքով Բ. Փարվեզի (591-628 թթ.) ժե. տարում (607 թ.), հանդիպում ենք Մարդպետական գավառից Թեոդոս անունով եպիսկոպոսի⁵³: «Կանոնագիրք Հայոց»-ում, որտեղ Ս. Հովհաննես Օձնեցին առաջին անգամ համակարգել է Մեծ Հայքում ու Աղվանքում Ե.-է. դարերի բոլոր եկեղեցաժողովների արձանագրությունները, ընդգրկված է «Կանոն Դրնայ սուրբ ժողովոյն»-ը՝ գումարված Կոստանդ. Բ. կայսեր (641-668 թթ.) գահակալման Դ. տարում (645 թ.): Ահա, սույն «Կանոն»-ը ստորագրած թվով ժե. եպիսկոպոսների շարքում՝ Ա. համարի ներքո գտնում ենք «Տէր Յովհաննէս» անունով ոմն եպիսկոպոսի, որը միառժամանակ հովվապետ էր եւ Ոստանում, եւ Մարդպետականում⁵⁴: Ե.-Ձ. դարերի եպիսկոպոսների վաղ ցուցակներում Ոստանը (քաղաքամայր, արքունիք) հանդես էր գալիս որպէս Հայոց եկեղեցապետի Այրարատյան թեմ⁵⁵: Այդ իսկ պատճառով Միքայել Ասորու երկում այն կոչվում է 'ARMN-ի թեմ⁵⁶:

Եւ այսպէս, Ուխտանեսի՝ թվով Լ. եպիսկոպոսների ցանկը հստակ պետք է թվագրել Ս. Հովհաննես Գ. Օձնեցու գահակալման տարիներով, հետեւաբար՝ մեզ հետաքրքրող Արաբական խալիֆայության գերիշխանության հաստատման սկզբնական շրջանով: Ստորեւ ներկայացնում ենք այդ ցուցակը՝ ավելացնելով այնտեղ բացակայող Սեպհական գնդի թեմը՝ պայմանականորեն տեղադրելով այն վերջին՝ ԼԱ. տեղում:

Մարդաստանում տեղադրվող այս հովվությունը գոյություն է ունեցել դեռեւ Ե. դարում (Ա. ՇԱՀԻՆԵԱՆ, Ե.-է. դարերի պարսկահպատակ Հայոց հայրապետների իրաւասութեան եւ հովանու ներքոյ գտնուող տարածքները, էջ 93-116):

⁵¹ Սասանյան Վրկանաց մարզպան Սմբատ Բագրատունի (599-607 թթ.):

⁵² Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի (574-604 թթ.):

⁵³ ՈՒՍՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 548-549:

⁵⁴ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ., էջ 214-215:

⁵⁵ Ա. ՇԱՀԻՆԵԱՆ, Ե.-է. դարերի պարսկահպատակ Հայոց հայրապետների իրաւասութեան եւ հովանու ներքոյ գտնուող տարածքները, էջ 93-116:

⁵⁶ Մատենադարձերում այս աթոռի հիշատակությունը երկրորդ տեղում կարող ենք բացատրել այն պարզ պատճառով, որ առաջին տեղը Հովհաննես Օձնեցու, Ուխտանեսի երկերում եւ Միքայել Ասորու սկզբնաղբյուրում հատկացված է Հարքի թեմին, քանզի Մանգլիկերտը՝ համատեղ ժողովատեղին, ինչպէս արդեն գրեցինք, տեղադրվում էր Ապահունիքի՝ Հարք գավառի հետ սահմանագլխին: Եւ կարծես թէ Հայոց հայրապետը փորձում էր հիմնավորել իր ցուցակի բացման սկզբունքը՝ գրելով «Ի Մանգլիկերտ գեաւոյն ի սահմանագլուխ վիճակին Հարքայ»:

Մենք առաջարկում ենք նաեւ բոլոր թեմերի աշխարհագրական տեղադրումը՝ հիմք ընդունելով «Աշխարհացոյց»-ի տվյալները⁵⁷:

ա.	Եպ. Հարքայ	Տուրուբերան (Հարք)
բ.	Եպ. Ոստան	Այրարատ (Ոստան Հայոց)
գ.	Եպ. Տայոց	Տայք
դ.	Եպ. Մարդաղոյ (Մարդոյաղույ)	Տուրուբերան (Մարդաղի)
ե.	Եպ. Արշամունեաց	Տուրուբերան (Արշամունիք)
զ.	Եպ. Արծրունեաց	Վասպուրական
է.	Եպ. Սիւնեաց	Սիւնիք
ը.	Եպ. Ռշտունեաց (Ռըշտունեաց/Ըռշտունեաց)	Վասպուրական (Ռշտունիք)
թ.	Եպ. Մոկաց	Մոկք
ժ.	Եպ. Ամատունեաց	Վասպուրական (Արտազ)
ժա.	Եպ. Բասենոյ	Այրարատ (Բասեն)
ժբ.	Եպ. Մամկոնէից (Մամիկոնեաց)	Տուրուբերան (Տարոն)
ժգ.	Եպ. Բագրեւանդայ	Այրարատ (Բագրեւանդ)
ժդ.	Եպ. Խորխոռունեաց	Տուրուբերան (Խորխոռունիք)
ժե.	Եպ. Վանանդայ (Վանանդեայ)	Այրարատ (Վանանդ)
ժզ.	Եպ. Ապահունեաց	Տուրուբերան (Ապահունիք)
ժէ.	Եպ. Արշարունեաց	Այրարատ (Արշարունիք)
ժը.	Եպ. Գնունեաց	Այրարատ (Արազածոտն)
ժթ.	Եպ. Գողթան	Վասպուրական (Գողթն)
ի.	Եպ. Գարդմանայ	Ուտիք (Գարդման)
իա.	Եպ. Ակէոյ	Վասպուրական (Ակէ)
իբ.	Եպ. Բաժունեաց, պետք է որ կարդալ Բզնունեաց ⁵⁸	Տուրուբերան (Բզնունիք)
իգ.	Եպ. Երուտակաց	Պարսկահայք (Ջարեւանդ եւ Հէր)
իդ.	Եպ. Ասորեաց	Աղձնիք (Սանասունք ⁵⁹)

⁵⁷ Եպիսկոպոսութիւնների անվանումները թվարկելիս՝ փակագծերում ցույց ենք տալիս մյուս հայ մատենագիրների մոտ հանդիպող ձևերը:

⁵⁸ Հովհաննես Օձնեցու ցանկում Մանազկերտի ժողովի յոթ ամենաազդեցիկ հայ եպիսկոպոսների թվում հիշատակվում էր «Թէոդորոս Բզնունեացը» (ՅՈՎՀԱՆ ԱՌՁՆԵՑԻ, Սակա ժողովոց, որ եղեն ի Հայք, էջ 124), ում, անկասկած, պետք է նույնացնել Միքայել Ասորու ցուցակից («Chronique de Michel le Syrien», հտ. 2, էջ 497) Theorios, [évêque] de Beznunis հոգեւորականի հետ: Ավելին՝ Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոսի (մահ. 735 թ.) հեղինակած փիլիսոփայական բազմաթիվ երկերից մեկում նույն այս բարձրաստիճան հոգեւորականը կոչվում է Թեոդորոս Բագեն (Ստեփանոս Սիւնեցի, Վասն անապականութեան մարմնոյն..., «Մատենագիրք Հայոց», Ը. դար, հտ. 2, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 455):

⁵⁹ Մեր կողմից առաջարկվող «Ասորեաց թեմի» տեղադրումը պայմանավորված է այն վարչական իրականությամբ, որ Սասանյանների օրոք Աղձնիքի Արզան եւ Կորճալքի Կորդուք-Տմորիք գավառները ընդգրկված էին Ասորոց մարզպանության (միջ.-պարս. `Asūr) կազմում (տե՛ս Н. АДОНИЦ, նշվ. աշխ., էջ 225-230): Մյուս կողմից՝ Միքայել Ասորու երկի՝ Մանազկերտի ժողովին մասնակից հայազգի պատվիրակների շարքում գրանցված Սարգիս անունով եպիսկոպոսի առկայությամբ Սանասունքից՝ (31) Sargis, évêque de Sanasayê (տե՛ս «Chronique de Michel le Syrien», հտ. 2, էջ 459-460, 497-498):

իե.	Եպ. Անձեւացեաց	Վասպուրական (Անձեւացիք)
իզ.	Եպ. Պալունեաց եւ Տուրուբերան (Պալունիք)	Վասպուրական (Պալունիք)
իէ.	Եպ. Մեհնունեաց	Վասպուրական (Մեծնունիք)
իը.	Եպ. Ելոյ	Պարսկահայք (Այլի, որ է Կուռիճան)
իթ.	Եպ. Զարեհահայից (Զարեհունից)	Պարսկահայք (Առնայ/Ըննայ, Զարէհաւան եւ Տամբեր)
լ.	Եպ. Միւսասորեաց	Աղձնիք (Արզան ⁶⁰) եւ Կորճայք (Կորդուք-Տմորիք)
լա.	Եպ. Սեպհական գնդին	Վասպուրական (Մարդաստան)

Սույն ցանկից, որը ամբողջացնում է Հայոց Եկեղեցու թեմական կառուցվածքը Ը. դարասկզբին, բացակայում է որեւէ աթոռ, որը կարող էր գտնվել մեզ հետաքրքրող՝ մինչեւ 591 թ. բյուզանդա-իրանական նոր սահմանազատումը կայսրության մաս կազմող եւ արաբների կողմից է. դարում նվաճված, Մեծ կամ Փոքր Հայքերի գավառներում: Մի խոսքով՝ արաբահպատակ Հայոց հայրապետների իրավասությունը չտարածվեց ո՛չ Մեծ Հայքի, ո՛չ էլ Փոքր Հայքի՝ Կ. Պոլսի եւ Անտիոքի պատրիարքությունների կանոնական տարածքներում ընդգրկված աթոռների հանդեպ: Եւ պատճառը ամենեւին էլ այն չէր, որ նվաճված գավառները իսլամական իշխանությունները կցել էին հիմնականում, ինչպես ներածական հատվածում ցույց տվեցինք, Արմինիային հարակից վարչական միավորների կազմում: Սույն ոստիկանության վարչական սահմանները որեւէ կերպ չէին կարող խոչընդոտ հանդիսանալ Դվինի հայրապետների համար՝ կյանքի կոչելու նման կարեւորագույն նախագիծ: Օրինակ՝ եպիսկոպոսաց միավորների՝ մեր առաջարկած աշխարհագրությունից պարզ երևում է, թե ինչպես էր Դվինի իրավասությունը տարածվում նաեւ Երուտակաց, Ելոյ ու Զարեհավանից թեմերի վրա: Պարսկահայքի հյուսիսային այս գավառները ընդգրկված էին, ինչպես որ հաջողվել է մեզ ճշտել ժամանակին, Արմինիային հարակից Ատրպատականից ձեւավորված արաբական Աձարբայջան (أذربيجان [Ādarbayğān]) նահանգի կազմում⁶¹:

⁶⁰ Առաջարկվող Միւսասորեաց թեմի տեղադրումը մի կողմից դարձյալ պայմանավորված է Սասանյանների վարչական քաղաքականությամբ՝ ի օգուտ Ասորոց մարզպանության, մյուս կողմից՝ Միքայել Ասորու Մանագկերտի ժողովին հայագրի պատվիրակների շարքում գրանցված՝ այս անգամ Գարրիել անունով եպիսկոպոսի առկայությամբ Արզանից՝ (22) Gabriel, [évêque] d'Arzôn) (Ibid):

⁶¹ Ա. ՇԱՀԻՆԵԱՆ, Արմինիյա արաբական նահանգի սահմաններն ու վարչատարածքային բաժանումն ըստ արաբագիր սկզբնաղբերների, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. Լ., 2010, էջ 319-328:

4. Պոլսի եւ Անտիոքի պատրիարքությունների իրավասության տակ գտնվող Մեծ ու Փոքր Հայքերի գավառներում եկեղեցական իշխանության ճակատագիրը Իսլամական խալիֆայության գերիշխանության հաստատումից հետո մեզ պարզ է դառնում հակոբիկ ասորիների պատրիարք Միքայել Մեծի լայնածավալ «Ժամանակագրությանը» կցված հավելվածները ուշագիտ թերթելիս: Այնտեղ թվարկվում են նրա եկեղեցու բոլոր թեմերը, որոնք գործում էին Աբբասյան խալիֆայության (750–1258 թթ.) հյուսիսային նահանգներում Ը.-Թ. դարերի սահմանագլխին⁶²: Դրանցից չորսը դուրսին տեղադրվում են նախկին Բյուզանդական Հայքի հենց այն գավառներում, որոնք ժամանակին կամ Կ. Պոլսի, կամ Անտիոքի եկեղեցիների կանոնական տարածքներում էին ընդգրկվել:

Ա. Կ. Պոլսի նախկին կանոնական տարածքներում.

1. Mélitène = Մելիտենե ասորական թեմը՝ Փոքր Հայքի հարավային գավառները զբաղեցնող, տեղակայում ենք Մելիտենե կենտրոնով նախկին բյուզանդական (ըստ 591 թ. Մորիկի բարեփոխումների) Առաջին Հայք գավառի տարածքում:

2. Qalinqala⁶³ = Կալիկալա ասորական թեմը՝ Բարձր Հայք աշխարհը զբաղեցնող, տեղակայում ենք Թեոդոսիոպոլիս կենտրոնով նախկին բյուզանդական (ըստ 591 թ. Մորիկի բարեփոխումների), այդպես կոչված՝ «Մեծ Հայքի Մեծ մաս» գավառի տարածքում:

Բ. Անտիոքի պատրիարքության նախկին կանոնական տարածքներում.

3. Arsamosate = Արսամոսատ ասորական թեմը՝ Ծոփաց աշխարհի Արշամաշատ կամ Բալահովիտ գավառը զբաղեցնող, տեղակայում ենք Արշամաշատ կենտրոնով նախկին բյուզանդական (ըստ 591 թ. Մորիկի բարեփոխումների) այդպես կոչված «Մյուս Զորրորդ Հայք» գավառի տարածքում:

4. Maipherqat = Մայփերկատ ասորական թեմը՝ Աղձնիք աշխարհի Նփրկերտ քաղաքն ու գավառը զբաղեցնող, տեղակայում ենք Մարտիրոպոլիս կենտրոնով նախկին բյուզանդական (ըստ 591 թ. Մորիկի բարեփոխումների), այդպես կոչված՝ «Հուստինիանոսյան Հայք» գավառի տարածքում:

⁶² Տե՛ս «Chronique de Michel le Syrien», t. 3, appendice IV, էջ 492–504:

⁶³ Սա արաբերենից فالقلا [Qālīqalā] ընդօրինակված Թեոդոսիոպոլսի անվանումն է, որը ծագում է Բյուզանդական Հայքի խոշորագույն քաղաքի գրաբարյան («Կարնոյ») ձևից (А. Шагинян, Арабо-мусульманская историография IX в. о странах и народах Кавказа, Армянского нагорья и смежных областей, Санкт-Петербург, 2018, էջ 256, 270):

Ընդ որում, ինչպես հոգևածի սկզբում հայկական տարածքներում արաբների վարչական քաղաքականությունը նկարագրեցինք, դրանցից միայն երկուսն էին (2, 3) ընդգրկված Արմինիայի կազմում. Մելիտենե-ինը՝ Փոքր Հայքի հարավում, ընդգրկված էր Միջագետքի սահմանային գոտու (աս-Սուդուր ալ-Ջազարիյա) կազմում, իսկ Մայփերկատինը՝ Աղձ-նիքի արեւմտյան գավառներում՝ ալ-Ջազիրայի:

Հավելվածներում մեզ հետաքրքրող եւս երկու թեմ ենք գտնում.

5. Arménie (Grande-) կամ Kélat = Մեծ Հայքի կամ Խլաթի⁶⁴ ասորական թեմը՝ Տուրուբերան աշխարհը զբաղեցնող, տեղակայում ենք Մանագլերտ կենտրոնով նախկին բյուզանդական (ըստ 591 թ. Մորիկի բարեփոխումների) Մեծ Հայք գավառի տարածքում:

6. Arzôn ou Arzoun = Արզան ասորական թեմը՝ Մեծ Հայքի Աղձնիք աշխարհի արեւելյան Արզան գավառը զբաղեցնող, տեղակայում ենք նախկին բյուզանդական (ըստ 591 թ. Մորիկի բարեփոխումների), այդպես կոչված՝ «Հուստինիանոսյան Հայք» գավառի տարածքում:

Սակայն, այս երկուսը մինչեւ արաբական նվաճումները որեւէ առնչություն Կ. Պոլսի կամ Անտիոքի կանոնական տարածքների հետ չեն ունեցել: Ինչպես մեզ հաջողվել է ցույց տալ Բեյրութում հրապարակված «Ե.-է. դարերի պարսկահայատակ Հայոց հայրապետների իրաւասութեան եւ հովանու ներքոյ գտնւող տարածքները» վերնագրով հոգևածում՝ Արզանը Հայոց եկեղեցապատկան «Տմորեաց թեմի» կազմում էր, իսկ Խլաթը՝ «Բզնունեաց թեմի», քանզի Մեծ Հայքի 387 թ. տրոհմամբ դրանց նույնանուն գավառները Սասանյաններին բաժին ընկան, իսկ Բյուզանդիային անցան միայն 591 թ. հաշտությանմբ⁶⁵: Ավելին՝ դրանք նույն կարգավիճակով գտանք Ը. դարասկզբում. ըստ Միքայել Ասորուն՝ Մանագլերտի ժողովին մասնակցած հայազգի հոգեւորականների թվում էին, ինչպես ցույց տվեցինք (ծանոթ. 58, 60) եւ «Գաբրիէլը՝ Արզանի եպիսկոպոսը» (Gabriel, [évêque] d'Arzôn), եւ «Թէոդորոսը՝ Բզնունեացինը» (Theorios, [évêque] de Beznunis):

⁶⁴ Սույն թեմի առաջնորդարանը տեղադրում ենք Վանա լճի արեւմտյան ափին գտնվող Խլաթ քաղաքում: Բանն այն է, որ Միքայել Ասորուն երկում Խլաթի մեկ եպիսկոպոս է միայն հիշատակվում՝ Յոհաննան անունով (Iohannan, évêque de Kélat, ville d'Arménie), որը նաեւ Մեծ Հայքի եպիսկոպոսների ցանկում է տեղ գտել Բ. համարի տակ (Iohannan, évêque d'Arménie):

⁶⁵ Արզունքում Արզանն ու Բզնունիքը միայն 16 տարով (594-610 թթ.) ենթարկվեցին Ավանում Կ. Պոլսի կողմից հիմնադրված հայ-քաղկեդոնիկ աթոռին (տե՛ս Ա. ՇԱՀԻՆԵԱՆ, Ե.-է. դարերի պարսկահայատակ Հայոց հայրապետների իրաւասութեան եւ հովանու ներքոյ գտնւող տարածքները, 93-116):

Ըստ մեզ՝ այն հանգամանքը, որ Ը. դարասկզբում Արզանը միակ գավառն էր, որտեղ միառժամանակ կողք-կողքի հակաքաղկեդոնիկ եկեղեցիների երկու թեմ էին գործում, հիմք հանդիսացավ, որ հենց այստեղ, այլ ոչ թե Մանավազկերդում (Մանազկերտ), Միքայել Ասորու արտահայտություններ՝ «...Աստված ներշնչեց Աթանասիոս պատրիարքի եւ Իվաննիս կաթողիկոսի սրտերում, ժողով գումարել»⁶⁶:

Մենք բոլոր հիմքերն ունենք պնդելու, թե ներկայացված ասորական թեմերից առնվազն երեքը հիմնադրված էին տարածաշրջանում Արաբական խալիֆայության գերիշխանության հաստատումից գրեթե անմիջապես հետո՝ 726 թ. Մանազկերտում գումարված հայ-ասորական համատեղ եկեղեցաժողովից առաջ⁶⁷: Առաջինը, ժողովը նախագահող Հայոց հայրապետ Հովհաննես Գ. Օձնեցու վկայությամբ, Հակոբիկյան Եկեղեցու պատվիրակների շարքում էր «տէր Աթանաս Նփրկերտոյ եպիսկոպոսը»⁶⁸, որը Միքայել Ասորու երկում՝ Athanasius, évêque de Maipherqat ձեւով, նույնպես գրանցված էր մասնակիցների թվում⁶⁹: Միեւնույն ժամանակ վերջինիս «Ժամանակագրությանը» կցված Մայփերկատի եպիսկոպոսների ծավալուն ցանկում նույն այդ Աթանասը մի կողմից Ա. համարի տակ է նշված⁷⁰, մյուս կողմից՝ գրառում կա առ այն, որ նա ապագա պատրիարք Աթանաս Դ.-ն է (756-758 թթ., Athanasius [IV], Sandalaya)⁷¹: Դիոնիսիոս Թեյ-Մահարացին նույնպես պնդում է, որ այս Mar Athanase Sandalia-ն, որ գլխավորում է Հակոբիկյան Եկեղեցին, Մայփերկատի առաջին եպիսկոպոսն էր՝ նշանակված Աթանաս Գ.-ի օրոք⁷²: Այնպես որ, տվյալ թեմը Նփրկերտում բոլորովին նոր միավոր էր: Ի դեպ, Միքայել Ասորին հաղորդում է, որ Մայփերկատում դեռ Մանազկերտի ժողովից առաջ գործում էր Բեթ-Իգրայի ասորական խոշոր վանական համալիրը⁷³:

⁶⁶ "Chronique de Michel le Syrien", t. 2, p. 459, 493:

⁶⁷ Միքայել Ասորու հավելվածներից կարելի է դուրս գրել եւս երեք թեմ, որոնք տեղադրվում են Մորիկի բարեփոխումների արդյունքում 591 թ. Ամիդ կենտրոնով ձեւավորված Չորրորդ Հայքի սահմաններում՝ Amid, Dara եւ Mardé ou Mardin: Սակայն սրանք մեր խնդրի շարակարգից արդեն դուրս են, քանի որ, ինչպես բազմիցս նշեցինք, այս պրովինցիան զբաղեցնում էր պատմական Հայոց Միջագետքի գավառները, որոնք հիմնականում ասորաբնակ էին: Ավելին՝ Ամիդում, օրինակ, Դիոնիսիոս Թեյ-Մահարացին արդեն Աթանաս Ա. պատրիարքի օրոք է (595-631)՝ նախքան արաբական նվաճումները, հիշատակում հակոբիկ եպիսկոպոսի՝ Mar Cyriaque [évêque] d'Amida (Chronique de Denys de Tell-Mahré, էջ 5-6, 4-5):

⁶⁸ Յովհանն Լեւոնեցի, Սակա ժողովոց, որ եղեն ի Հայք, էջ 124:

⁶⁹ Տէս "Chronique de Michel le Syrien", հտ. 2, էջ 459, 496:

⁷⁰ "Chronique de Michel le Syrien", t. 3, appendice IV, p. 500.

⁷¹ Անդ, հավելված III, էջ 450:

⁷² Տէս "Chronique de Denys de Tell-Mahré", էջ 46, 41:

⁷³ Տէս "Chronique de Michel le Syrien", հտ. 2, էջ 457-458, 492-493:

Այդպիսին էր նաեւ Արզանինը, քանզի Սեւերոս Բ. Բար Մաշքա պատրիարքի օրոք (668–681 թթ.) Միքայել Ասորին երկու անգամ՝ թվով ԺԳ. եւ ԺԴ., հակոբիկ եպիսկոպոսների շարքում հիշատակում է Abraham, [évêque] d'Arzôn-ին⁷⁴։ Ստացվում է, որ արաբների կողմից 640–641 թթ. ձմռանը բյուզանդական Մարտիրոսյան (Մայփերկատ) մայրաքաղաքով «Հուստինիանոսյան Հայք» գավառի (սրա կազմում էր նաեւ Արզանը) նվաճումից⁷⁵ որոշ ժամանակ անց արդեն կազմավորված էր ասորական այս թեմը։ Ամենայն հավանականությամբ, արաբական շրջափակումն էր պատճառը, որ 645 թ. վերոհիշյալ «Կանոն Դըմայ սուրբ ժողովոյն»-ի որոշումների տակ չէր ստորագրել Արզանի ներկայացուցիչը⁷⁶։

Մելիտենեի ասորական թեմը մենք նույնպես դասում ենք նորաստեղծների շարքին։ Բանն այն է, որ այս թեմի եպիսկոպոսների ծավալուն ցանկում Միքայել Ասորին առաջինը թվագրում է Դանիելին (Daniel, évêque de Mélitene)՝ նշանակված Դիոնիսիոս Ա. Թել-Մահարցու (817–845 թթ.) կողմից⁷⁷։ Իսկ այս Դանիելին Միքայել Ասորու ծննդավայրում նախորդել էր ինը եպիսկոպոս. նրանցից հինգը՝ կարճ ժամանակով (Leontius, Otreius, Acac[i]us, Mama and Domitianus), չորսը՝ երկար (Thomas, Ezéchiél, Gregorius, Aharon)⁷⁸։ Ստացվում է, որ սա Ասորի Հակոբիկյան եկեղեցապատկան ամենահին թեմն էր Հայոց աշխարհում, որի հիմնադրումը կարող ենք հանգիստ թվագրել է. դարակեսով, երբ մահմեդականները 645 թ. հոկտեմբերին, ինչպես ժամանակին ճշգրտել էինք, նվաճեցին Առաջին Հայք բյուզանդական գավառը՝ Մելիտենե մայրաքաղաքով⁷⁹։

Մնացած երեք թեմի պարագայում Միքայել Ասորին հստակ հիշատակում է հիմնադիր եպիսկոպոսների՝ Կիրիակոս պատրիարքի օրոք (793–817 թթ.)։ Ահա դրանք՝ Athanasius, évêque de Qalinqala. Cyrillus, évêque de la ville d'Arsamosate. Gabriel, év. de la Grande Arménie⁸⁰։

⁷⁴ Տե՛ս անդ, էջ 438, 459, 440, 461։

⁷⁵ Տե՛ս Ա. Шагинян, Армения и страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти, сер. «Византийская библиотека. Исследования», Санкт-Петербург, 2011, էջ 95–97։

⁷⁶ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ., էջ 214–215։

⁷⁷ Տե՛ս «Chronique de Michel le Syrien», t. 3, հավելված III, էջ 453։

⁷⁸ Անդ, հավելված IV, էջ 494։

⁷⁹ Տե՛ս Ա. Шагинян, Армения... в условиях византийско-иранской и арабской власти, էջ 106–107։

⁸⁰ Տե՛ս «Chronique de Michel le Syrien», t. 3, հավելված III, էջ 451–452։ Ավելի ուշ՝ Ժ. դարավերջին եւ ԺԱ. դարասկզբին Հակոբիկյան եկեղեցու թեմերի թիվը Հայոց աշխարհում համարվում է եւս երեքով՝ Arabissus եւ Arqa Փոքր Հայքում, որի արդյունքում Մելիտենեի ձեռք է բերում մետրոպոլիայի կարգավիճակ։ Վերջին ասորական թեմը՝ Hesna de Ziad (=Հանձիթ/Անձիւտ. տե՛ս անդ, հավելված IV, էջ 492–504)։

Է. դարի երկրորդ կեսին եւ Հ. դարասկզբին կազմավորված ասորական թեմերի աշխարհագրութիւնից եւ ժամանակագրութիւնից դատելով՝ Հակոբիկյան Եկեղեցին, օգտվելով արաբների նվաճած Բյուզանդական Հայքի տարածքում ստեղծված կրոնական իշխանութիւն ճգնաժամից (Կ. Պոլսի պատրիարքը Մելիտենէի, 638 թ. ի վեր Կ. Պոլիս արտաքսված Անտիոքի պատրիարքը⁸¹ Մարտիրոսպոլսի, վերջապէս Հայոց հայրապետը՝ Արզանի հանդեպ ի զորու չէին այլեւս իրականացնել իրենց իրավասութիւնները), առաջ ընկալ կաթողիկոսանիստ Դվինից եւ սկսեց այստեղ ներդնել թեմական սեփական համակարգը:

Եզրափակելով հոդվածը՝ հավելենք, որ համամիտ չենք մեր օրերի ականավոր բյուզանդագետ-հայագետ Նինա Գարսոյանի (ծնվ.՝ 1923 թ.) կարծիքին, թե Մանազկերտում ժողովի գումարումն ու դավանաբանական համաձայնության ձեռքբերումը տեղի ունեցավ «...առանց որեւէ միջամտության առաքական իշխանությունների կողմից»⁸²: Մենք անգամ չենք բացառում, որ հնագույն՝ Քաղկեդոնի ժողովը չընդունող արեւելյան այս եկեղեցիների հովվապետները կարող էին իրագործել անմիջապես Դամասկոսից ստացած պետական պատվեր:

Մեր տեսակետի հիմքում ընկած է այն հանգամանքը, որը թույլ չտվեց Հայոց եւ Ասորոց եկեղեցապետներին ժողովը գումարել նախատեսված վայրում: Միքայել Ասորու վկայությամբ՝ «...համաձայնեցին գալ Արզոն, սակայն հայերին արգելեց իրենց գորավարը»⁸³: Խոսքը արաբ ոստիկան ալ-Խարիս իբն Ամրու առ-Տաիի (725-729)⁸⁴ մասին է, քանզի Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին, Մովսես Դասխուրանցու վկայությամբ, վախճանվել էր Հայոց ՃՀԴ. թվականին⁸⁵ Մանազկերտում 726 թ. հոկտեմբերի 4-ին գումարված ժողովից մի քանի ամիս առաջ՝ մայիսի 29-ին:

Թե որն էր արաբ ոստիկանի արգելքի իրական պատճառը, միայն կարելի է ենթադրել, սակայն ամենեւին այն չէր, ինչի մասին գրում է

⁸¹ Իրաքցի պատմիչ ալ-Վակիդիին (747-823 թթ.) վերագրվող «Ասորիի նվաճում» գրքում նկարագրվում է, թե ինչպես մահմեդականները Ասորիոյը գրավեցին Հիջրայի 17 թ. շաբան ամսվա 5-ին (=638 թ. օգոստոսի 22) (տե՛ս ۲۹. ص، ۱۳۰۲، القاهرة، الجزء الثاني، الفهره، 1302 [1885], s. 29): فتوح الشام للإمام العلامة الواقدي، الجزء الثاني، القاهرة، ۱۳۰۲، ص، ۲۹ – Futūḥ aš-Šām li-l-ʿimām al-ʿallāma-t al-Wāqidi, al-ğuzʿ at-tāni, al-Qāhirah, 1302 [1885], s. 29):

⁸² N. GARSOÏAN, *The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640–884)*, “The Armenian people from Ancient to Modern times”, ed. by R. Hovannisian, New York, 1997, vol. 1, p. 125.

⁸³ "Chronique de Michel le Syrien", t. 2, p. 459, 493.

⁸⁴ *Տե՛ս* А. Шагинян, Армения... в условиях византийско-иранской и арабской власти, *էջ* 470:

⁸⁵ «...ի ձՀԴ. թուականությանն Հայոց զամառն ման անասնոց եւ ձմեռն աշխարհագիրն Հերթի... եւ ի նոյն տարի մեռաւ Սմբատ՝ Հայոց իշխան» (տե՛ս «Մոզսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղղուանից աշխարհի», էջ 396):

նախորդ դարասկզբին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանեանը. «Արգոն... Հայաստանի ոստիկան Վալիաթի⁸⁶ սահմանէն դուրս լինելուն, սա չնեւեց հայ կաթողիկոսին եւ եպիսկոպոսներուն իր սահմանէն ելնել»⁸⁷; Բանն այն է, որ Թ.-Ժ. դդ. մահմեդական պատմիչների ու աշխարհագիրների տվյալներով, Արգանը մենք տեղադրել ենք Արմինիայի կազմում⁸⁸:

Արաբական իշխանությունների միջամտության օգտին է անուղղակի վկայում նաեւ այն, որ Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Գ. Օձնեցին արաբ խալիֆա Ումառ Բ.-ի (717–720 թթ.) հետ նախապես հանդիպել է Դամասկոսում: Կաթողիկոս-պատմիչ Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցին (898–929 թթ.) մանրակրկիտ նկարագրում է, թե ինչպես այս նախորդողը ոստիկան Վլիթի (ալ-Վալիդի, 718–720 թթ.) միջնորդությամբ հրավիրված էր արքունական քաղաք (Դամասկոս), որտեղ նրան ընդունեց ամիրապետը՝ «բազում պատուով»⁸⁹: Իսկ Ումառի (Ումառ Բ.) մասին նրա ժամանակակիցը՝ հայոց վարդապետ Ղեւոնդը, վկայում էր. «Զսա ասեմ ազնուակա՛նագոյն Բան զամենայն արս ազգատոհմին իւրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմետ»⁹⁰ յաշխարհէս Հայոց յետ այրելոյն զնախարարս աշխարհիս»⁹¹ 705 թ.:

Հենց այս հանդիպման ժամանակ է, որ հայկական կողմին կարող էր ներկայացվել Դամասկոսի քաղաքական կամքը, թե հարկավոր է գումարել հայ-ասորական համատեղ ժողով, ինչպես նաեւ մահմեդականների կողմից Բյուզանդական Հայքի գրավյալ տարածքներում եկեղեցական իշխանության հետագա ճակատագիրը: Մեր ենթադրությունների հիմքում ընկած է պատմական այն փաստը, որ Մանազկերտի ժողովի նախօրեին Դվինից չդիմադրեցին Հակոբիկյան եկեղեցու կանոնական տարածքի ընդլայմանը՝ նախկին Բյուզանդական Հայքի եւս մեկ գավառի (Մարտիրոսպոլիս մայրաքաղաքով «Հուստինիանոսյան Հայք»-ի) հաշվին: Համենայն դեպս, մատենագրքերում այդ

⁸⁶ Այստեղ սխալմամբ նշված է ալ-Վալիդ ոստիկանի անունը, ում կառավարման տարիներն էին 718–720 թթ. (տե՛ս Ա. ՄԱԴԻՆՅԱՆ, *Արմենիա... в условиях византийско-иранской и арабской власти*, էջ 470):

⁸⁷ Տե՛ս Մ. ԱՐԲ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, *Ազգապատում*, էջ 431:

⁸⁸ Տե՛ս Ա. ՇԱՀԻՆԵԱՆ, *Արմինիա արաբական նահանգի սահմաններն ու վարչատարածքային բաժանումը...*, էջ 319–328:

⁸⁹ «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԱ., Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 420–422:

⁹⁰ Արաբական խալիֆայության փոխարքա Մուհամմադ իբն Մարվան (693–710 թթ.):

⁹¹ «Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց...», «Մատենագիրք Հայոց», Ը. դար, հտ. Զ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 761:

առնչությամբ ակնարկ չենք գտնի: Փոխարենը տեսանք կաթողիկոսանիստ Դվինի իրավասության մասնակի վերականգնումը Արզանում՝ մասնակի, որովհետեւ այնտեղ շարունակեց իր գործունեությունը նաեւ հակոբբիկ եպիսկոպոսաց աթոռը:

Արաբ ոստիկանի միջամտությունն անգամ հավանական պատճառ հանդիսացավ, որ Անտիոքից Մանազկերտ ժամանած պատվիրակությունը չգլխավորեր անձամբ Աթանաս Գ. պատրիարքը, որը, ինչպես տեսանք, պատրաստ էր ներկա գտնվել, եթե պատմական նշանակություն ունեցող այդ եկեղեցաժողովը կայանար նախատեսված վայրում՝ Արզանում: Փոխարենը նա գերադասեց Մանազկերտ գործողել իր Եկեղեցու բարձրաստիճան եպիսկոպոսներին՝ Էդեսիայի (Նդեսիայի) մետրոպոլիտ Կոստանդինի գլխավորությամբ:

Սույն շարակարգում պատահական չենք համարում նաեւ այն, որ Դվինի իրավասության ներքո գտնվող Մանազկերտում ժողովն ավարտվեց դավանաբանական համաձայնության ձեռք բերմամբ⁹², հենց Հայոց Եկեղեցու կողմից ընդունված «անապականության» մասին ուսմունքի հիման վրա⁹³:

Իսկ Դամասկոսի շահագրգռվածությունը հարկավոր է բացատրել ռազմաքաղաքական նկատառումներով. խալիֆայության հպատակ, բյուզանդական սահմանի երկայնքով, այդ թվում ռազմավարական Միջագետքի սահմանային գոտում բնակվող հակաքաղկեդոնիկ եկեղեցիների հետեւորդների⁹⁴ ներուժը հարկավոր էր շտապ կենտրոնացնել եւ ուղղել բյուզանդական ռազմաճակատ:

⁹² Ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ «Մանազկերտի հայ-ասորական ժողովին գլխաւոր նպատակը ապականութեան խնդիրին ծայրայեղութիւնները... հետքել, եւ ուղիղ դաւանութեան կէտը որոշելն էր եւ ժողովական կանոններն ալ անոր համեմատ կազմուեցան» (Մ. Ա. Բ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում, էջ 431):

⁹³ Ինչպես որ գրում է եկեղեցական բարձրաստիճան գործիչն ու պատմաբանն իր կոթողային աշխատության մէջ՝ «Հայ Եկեղեցին Յուլիանոսի վարդապետութեան կը մօտենայ, Քրիստոսի մարմինը ի հարկէ եւ ի սկզբանէ ապականութեան ենթարկեալ չըսելով... բայց ասով Յուլիանեան եւ երետրական եղած չ'ըլլար, ինչպէս նաեւ աստուածաշարժարարութեան հաւանած չ'ըլլար Սուրբ Աստուածին խաչեցարը աւելցնելով ի դէմս Քրիստոսի, եւ վասն անհատ միաւորութեանն» (անդ, էջ 432): Եկեղեցական մեկ այլ պատմաբանի եզրակացությամբ՝ «Այդպիսով Մանազկերտի ժողովով իրապէս մերժուած կլինի ծայրայեղ Յուլիանիստների... ուսմունքը. իսկ Յուլիանոսի վարդապետութիւնն ըստ էութեան մնում է կանգուն» (Ն. ՎԻԴ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՅ., նշվ. աշխ., էջ 164):

⁹⁴ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի եզրակացությամբ՝ «...Մանազկերտի 10 նգովքները հիմնուած են միաբնակ հակաբաղկեղծական վարդապետութեան վրայ, որուն մէջ հայեր եւ ասորիներ կատարեալպէս համաձայն կ'ին...» (անդ, էջ 432):

Իսլամական իշխանությունների՝ արեւելաքրիստոնեական աշխարհի կրոնական գործերին միջամտելը 720-ական թվականների դրությամբ արդեն նորություն չէր: «Պատմութիւն Աղուանից աշխանի» Գ. գրքում ամբողջովին մեջբերված է Հայոց կաթողիկոս Եղիա Ա. Արճիշեցու (704–717 թթ.) թղթակցությունը արաբ խալիֆա Աբդլմելիքի (Աբդ ալ-Մալիքի՝ 685–705 թթ.) հետ: Արդյունքում՝ Դամասկոսի անմիջական միջամտությամբ, ընդհուպ մինչեւ արաբական զինուժի կիրառմամբ, կաթողիկոսանիստ Դվինին հաջողվեց 704 թ. Աղվանից Պարտավի աթոռը զրկել ինքնագլխության իրավունքներից եւ նրա հանդեպ հաստատել հոգվածի սկզբում արդեն նշված եկեղեցական ու կանոնական իրավասությունը:

Եւ այսպես, արաբահպատակ Հայոց հայրապետները, որոնք 704 թ. իսլամական իշխանություններից ստացել էին պաշտոնական ու ռազմական աջակցություն եւ հաստատել եկեղեցական ու կանոնական իրավասությունը հարեւան Աղվանից եկեղեցու հանդեպ, ի զորու չեղան վերականգնելու դեռեւս 387 թ. Մեծ Հայքի իրանահռոմեական բաժանման արդյունքում խախտված իրավասությունն արեւմտյան այն թեմերի նկատմամբ, որոնք է. դարի երկրորդ կեսի արաբա-բյուզանդական պատերազմների արդյունքում բաժին ընկան Ումայյանների խալիֆայությանը: 451 թ. ի վեր կայսերական եկեղեցու Կ. Պոլսի եւ Անտիոքի պատրիարքություններին ենթակա արեւմտյան այդ թեմերը, ինչպես նաեւ Փոքր Հայքում գործող նման միավորները՝ անգամ 591 թ. Բյուզանդիային բաժին ընկած Հայոց եկեղեցապատկան Արզանը, կաթողիկոսանիստ Դվինի հավանական լուռ համաձայնությամբ, Ը. դարասկզբի դրությամբ հայտնվեցին Ասորի Հակոբիկյան (հակաքաղկեդոնիկ) եկեղեցու իրավասության ներքո: Վերջինիս հետ, ամենայն հավանականությամբ, պաշտոնական Դամասկոսի հավանությամբ, 726 թ.՝ Մանազկերտի ժողովի աշխատանքների արդյունքում, ձեռք բերվեց երկար սպասված դավանաբանական համաձայնություն: Բյուզանդական Հայքի՝ Արաբական խալիֆայությանն անցած տարածքում, մինչեւ սույն եկեղեցաժողովի գումարումը, մեր հաշվարկով, ձեւավորվել էին առնվազն երեք խոշոր ասորական թեմեր, որոնցից մեկական՝ Կ. Պոլսի, Անտիոքի եւ Հայոց եկեղեցիների կանոնական նախկին տարածքներում: Նույն ձեւաչափով՝ ասորական թեմերի քանակը Ը. դարավերջին արդեն կրկնապատկվեց:

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается судьба церковной власти на землях Великой Армении и Малой Армении, которые накануне великих завоеваний арабов-мусульман, пребывая в составе Византийской империи, подчинялись либо Константинопольскому или Антиохийскому патриархатам, либо Двинскому католикосату Армянской Церкви, а по итогам арабо-византийских войн второй половины VII в. достались халифату Умаййадов (661–750). На оккупированных землях Византийской Армении к началу VIII столетия, по подсчетам автора, при возможном вмешательстве исламских властей сформировались как минимум три крупные епархии Сирийской Яковитской Церкви, которая так же, как и Армянская, твердо придерживалась антихалкидонитской позиции и оказалась под верховной властью арабов. Еще три подобные церковные единицы сформировались в конце того же столетия. Из шести епархий Сирийской Яковитской Церкви две занимали бывшие канонические территории Константинопольского патриархата, две — Антиохийского патриархата и еще две — Двинского католикосата.

SUMMARY

The article discusses the fate of church authority in the lands of Greater Armenia and Lesser Armenia, which, on the eve of the great conquests of Muslim Arabs, being part of the Byzantine Empire, were under the jurisdiction of either the Patriarchate of Constantinople or Patriarchate of Antioch, or the Catholicosate of Dvin of the Armenian Church, and passed to the Umayyad Caliphate (661–750) following the Arab-Byzantine wars of the second half of the 7th century. According to the author, in the early 8th century, with the possible intervention of Islamic authorities, at least three large dioceses of the Syrian Jacobite Church were formed in the occupied lands of Byzantine Armenia. The Syrian Jacobite Church, like the Armenian one, firmly adhered to the anti-Chalcedonian position and came under the supreme authority of the Arabs. Three more similar church units were formed at the end of the same century. Two of the six dioceses of the Syrian Jacobite Church occupied the former canonical territories of the Patriarchate of Constantinople, two — the Patriarchate of Antioch, and two more — the Catholicosate of Dvin.